

Csaba László*
A magyar modell
(Tündöklés és bukás)

A tanulmány a mai 27 átalakuló gazdaság, valamint Kína, Kuba, Korea és Vietnam területén is működött, más országokban – így Nicaraguában, Algériában, Tanzániában és Mozambikban is bevezetni próbált – társadalmi és gazdasági rendszer magyar sajátosságainak fölvázolását tekinti céljának. Egyetértés mutatkozik ugyanis a különféle tudományszakok művelői között a tekintetben, hogy a Kornai János által klasszikus szocializmusként, a közgazdaságtudományi egyetem tananyaga által pedig szovjet modellként meghatározott hatalmi és gazdasági struktúra Magyarországon sajátos változatban működött. Ezért a hazai viszonyok megértéséhez nem elégséges a „tervgazdaság” általános vonásaira utalni, sem a korszak értékelése, sem pedig a belőle kinövő átalakulás sajátosságainak feltárása szempontjából. A cikk áttekinti azokat a legfontosabb jellemzőket, amelyek a magyar átalakulási folyamatot meghatározták a 80-as évek végén és a 90-es évek elején, kiemelve a magyar átalakulási folyamat evolutív jellegét az egész vizsgált időszakban.

A jelen áttekintés nem törekedhet a teljeskörűsége, hiszen hazánk utóbbi fél évszázadának kézikönyvi-tankönyvi (*Romsics 1999 és Valuch 2000*), ám társadalomtörténeti jellegű elemzése mellett újabb kori történelmünk gazdasági szempontú áttekintése továbbra is várat magára. Írásunk szerényebb célt tűz maga elé: a mai 27 átalakuló gazdaság, valamint Kína, Kuba, Korea és Vietnam területén is működött, más országokban – így Nicaraguában, Algériában, Tanzániában és Mozambikban is bevezetni próbált – társadalmi és gazdasági rendszer magyar sajátosságainak fölvázolását. Egyetértés mutatkozik ugyanis a különféle tudományszakok művelői között a tekintetben, hogy a Harvard Egyetem tanára, Kornai János (1993, második rész) által klasszikus szocializmusként, a közgazdaságtudományi egyetem tananyaga által pedig szovjet modellként (*Bara–Szabó, szerk. 2000, 2. fejezet*) meghatározott hatalmi és gazdasági struktúra Magyarországon sajátos változatban működött. Ezért a hazai viszonyok megértéséhez nem elégséges a „tervgazdaság” általános vonásaira utalni, sem a korszak értékelése, sem pedig a belőle kinövő átalakulás sajátosságainak feltárása szempontjából. A Kádár-korszak ideológiamentességre és kompromisszumokra törekvő gyakorlata ugyanis különösebb elméleti alapvetés nélkül, sőt mi több, az elméleti alapvetést megkísérlő mindenféle törekvés ideges hivatalos elutasítása¹ ellenére a szovjet gyakorlat valóságos alternatívájává nőtte ki magát, amit a gazdaság és a hatalomgyakorlás minőségi jegyeiben már a korabeli elemzések is meggyőzően ki tudtak mutatni (*Bauer; 1983*).

Természetesen szó sincs arról, hogy a gulyáskommunizmus érvényen kívül helyezte volna a diktatórikus berendezkedés alapvonásait vagy hogy statisztikailag kimutatható gazdasági teljesítménye kiemelkedett volna más, hasonló cipőben járó országoké közül. Arról azonban biztosan szó volt, hogy a rendszer másképp működött – és épp ezt kívánjuk az alábbiakban tézisszerűen igazolni.

Kiindulópontként – a második világháború alatt és után – a többi közép- és kelet-európai országban is működött, lényegi vonásaiban azonban a német, angol vagy olasz hadigazdálkodási megoldásokat idéző irányított gazdaság (gelenkte Wirtschaft) modellje szolgált. Ez az irányítási gyakorlat ugyan túl-

* Csaba László a közgazdaságtudomány doktora, a CEU, a Debreceni Egyetem és a BKÁE egyetemi tanára. A tanulmány a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Történelemtanárok Egyesülete és a Beszélő 2001 márciusi konferenciáján tartott előadáson alapul. Rövidített, szerkesztett és a bizonyító forrásanyagot nélkülöző változata megjelent a *Rubicon 2001/3. számában*.

¹ Ez a berzenkedés különösen a 30-as évekre volt még érvényes, amikor a Monarchiából örökölt nemzetközi és liberális orientáció képviselői voltak meghatározóak a területgyarapítással áttörő nacionalista-etatiszta vonal ellenében. A folyamatot – s a korabeli fősodor megváltozását – gazdag dokumentációval vizsgálja (Lengyel 1994).

nyomórészt gazdaságpolitikai rögtönzések, válságenyhítő intézkedések és kényszerhelyzetek hatására jött létre, a korabeli akadémiai tudomány képviselőinek berzenkedése közepette.²

Mégis, az idő múlásával egyre inkább legitimitást nyert. Általánossá vált – a korabeli nemzetközi szellemi áramlatokkal összhangban – a szabadpiaccal szembeni szkepszis. A háború végéhez közeledve, de még a politikai fordulatot megelőzően kialakított tervezetek (*Csikós-Nagy 1995*) alapvetően az *irányított gazdaság* keretében maradtak. Más szóval – az I. világháború végétől eltérően – nem irányoztak elő olyan gazdaságliberalizációs intézkedéseket, mint amelyek betetőzéseként Bethlen István kormánya 1924-re konvertibilissé tette a pengőt. A korabeli szabadpiaci irányultsággal ellentétben a 40-es évek korszerűségét tervező, ekkor még tisztán hazai forrásból származó elképzelései az irányított gazdaság számos elemének *megőrzésével*, az eredetileg átmeneti szükségintézkedésnek tekintett államosítások *fenntartásával és kiterjesztésével*, az állam árszabályozó és gazdaságszervező szerepének *tartósulásával* számoltak. Hangsúlyozzuk, itt még nem meghatározó a szovjet befolyás, hisz általános vélekedés szerint a katonai jelenlét ugyanúgy csak néhány évi átmenetet és az ország önálló fejlődését alapjaiban nem érintő mértéket ért volna csak el, mint Ausztria és Finnország esetében valóságosan, Németország esetében pedig a jaltai és potsdami szerződések szerint ideális esetben történt, illetve történhetett volna.

Erre a termékeny talajra hullt az 1945 utáni időszak politikai fordulatsorozata, amely az állami szerepvállalást a korábbiakban vázoltaknál is jóval hangsúlyosabbá tette. Ez részben abból következett, hogy a tőke, illetve a polgári rétegek érdekeit megjelenítő erők mozgásterét folyamatos és egyre eszkáláló intézkedések keretében lépésről lépésre korlátozták, azaz a demokráciákban szokásos ellenállási lehetőséget fokozatosan megtörték. Mivel a politikai és gazdasági főhatalom birtokosa – a térségben egyedül megtartott, részlegesen szabad választások kimenetelétől függetlenül – a Vorosilov marsall vezette Szövetséges Ellenőrző Bizottság volt, az ő támogatásukkal már a fegyverszüneti egyezmény megkötésének pillanatától (utóbb a Gazdasági Főtanács keretében) a gyakorlati irányítás a kommunista párt kezébe került (*Pető-Szakács 1985:62-82*). Ezért nem is meglepő, hogy amikor a háború és a jóvátételi szállítások kiváltotta hiperinflációt megfékeztek, olyan stabilizációs eljárásokat alkalmaztak, amelyek a szabadpiac terét leszűkítették és az állami tulajdont meg a központi állami irányítást tartós, visszavonhatatlan elemként építették a rendszerbe (*Ausch 1958, Berend 1964*).

Az idézett – és néhány további – kötet monografikus részletességgel mutatja be a bürokratikus államgazdaság kiépítésének, a korlátozott pluralizmus felszámolásának és az egypártrendszer kiépítésének folyamatát. Ezen ismertnek tekinthető fejlemények megértéséhez újabb adalékot jelenthetnek azon újabb kutatások, amelyek az 1945-48 között történtek nemzetközi beágyazottságát állítják a középpontba. Röviden szólva: miközben a korabeli közszereplők különös felszabadultsággal és lelkesültséggel – hol őszinte, hol instrumentális idealizmussal³ – vívták a maguk küzdelmeit, ezek kimenetele döntően kívülről, a nagyhatalmi kapcsolatrendszer fordulatai által meghatározottan alakult. Szembetűnően bizonyítja ezt az 1947. évi párizsi békeszerződés tartalma, illetve a 95 %-ban már ekkor kész osztrák államszerződés meghiúsulása, ami témánk szempontjából meghatározó, hiszen csak ekkor dőlt el véglegesen, hogy az ország – Jalta ígéretei ellenében – megszállva marad.

A nemzetközi összefüggések meghatározó szerepét mutatja a közép- és kelet-európai „szocialista átalakulások” során – Jugoszlávia és Albánia kivételével – megfigyelt „csodálatos egybeesések” sorozata. Ennek lényege az, hogy mind *ideológiai* kérdésekben – például a nációkkal együtt nem működő polgári erők működésterének megszabásában – mind *gyakorlati* kérdésekben – például a magántulajdonban hagyható földbirtok nagyságában – mind az *időzítésben* alig néhány hetes eltérések mellett a párhuzamok a döntőek (*dokumentálja: Wagener, H.-J. szerk. 1998*).

² Az 1968-as prágai reformkísérlet egyik „főbűne” az inváziót végrehajtók szerint abban állt, hogy önálló modellt – az ember-arcú szocializmusét – szegezett szembe a mindenkori szovjet-orosz gyakorlatot „elvileg igazoló” fejlett szocializmus mindenkire érvényes hittételrendszerével. Épp ezért a Kádár-korszak – egyik tabujához híven – mindig a Szovjetunióhoz való hűséget hangoztatta még a nyilvánvaló hűtlenkedések idején is.

³ Érzékletesen mutatta be mindezt Jancsó Miklós Fényes szelek és Sándor Pál Angi Vera című filmje.

1949-től, a szovjet mintájú alkotmány elfogadásától kezdve a tervezdálkodás közös törvényszerűségei dominálnak a „békétábor” egészében. A korszak vonásainak elméleti igényű (*Kornai 1993*), illetve konkrét, leíró elemzése (*Pető-Szakács 1985:151-238*) ismertnek mondható. Röviden itt a harmadik világháborúra való felkészülés dominált (aminek az 1950 és 1953 között folyt koreai háború egyfajta előjátéka volt, ugyanúgy, mint Nyugat-Berlin 11 havi – végső soron az amerikai léghíd következtében meghiúsult – blokádja). Ekkor az egész szovjet tömb egy központból történő irányítása folyt a Kominform, illetve a „testvérpártok” vezetésének a szovjet nagykövet, a tanácsadók és a moszkvai telefonok által történt kézi vezérlése révén. Ma már kellőképpen dokumentált, de elemzésünkön kívül esik, hogy mind a világháborús szembenállás, mint pedig az 1953-ban „új vonalként” meg „enyhülési politikaként” meghirdetett irányvonal közvetlenül Moszkvából vezérelten ment végbe.⁴ Épp ennek következménye az, hogy sem Nagy Imre hatalomba történő visszakерülésének részletei, sem az 1953. júniusi titkos pártplénumon mondott beszéde nem kerülhetett a nyilvánosságra egészen 1989-ig.

És ezzel eljutottunk *a magyar átalakulás első sajátosságához*. Az a moszkvai kezdeményezés, ami Csehszlovákiában, Romániában vagy Bulgáriában csak langymeleg önkritikához és néhány apróbb fogyasztáspárti kiigazító intézkedéshez vezetett, Budapesten még a moszkvai birodalmi központban folyónál is jóval élesebb hatalmi harcot váltott ki. Rákosi Máttyás ugyanis az MDP főtítkára maradt, vagyis a hatalom 1953-55 között kétpólusúvá vált. S mivel a szovjet rendszerben nem a kormány a hatalom központja, sőt, mint ma már a gorbacsovi kísérletből tudható, az irányítás nem is helyezhető át sehova a pártvezéri székéből, a kettős hatalom a közvélemény számára is közvetlenül érzékelhetővé vált. Az egymást cáfoló határozatok, utasítások, a háromhavonta változó új politikai és ideológiai tananyagok, a felelős vezércikkek a párton belüli küzdelmet „kivitték az utcára”.

Mivel a kommunista párt a térségben hazánkban volt mindig a leggyengébb (az 1945. és 1947. évi választási eredmények tanúsága szerint), ezért érthető, hogy a magyar vezetésben volt a legerőteljesebb a szektarianizmus és a túlbuzgóság. Éppen ezért talán nálunk volt a legélesebb a szakadék a hivatalosan propagált és a valóságban megfigyelhető világ jelenségei között. A bírálat megfogalmazásában és terjesztésében élen jártak a kiábrándult baloldali értelmiségiek. A közgazdászok – akik ekkorra már teljes egészében a burzsoá maradványoktól megtisztított népi káderek voltak (*Szamuely 1998:17-28*) – ekkortájt dolgoznak ki egy olyan alternatív, piaci szocialista modellt, amely később az 1968. évi reformkezdeményezések, majd azok 1982. évi újraélesztésének alapvetésévé vált (*Berend 1988:37-176*). Ez mai szemmel persze båtortalan, de a korabeli szovjet mércéhez képest kimondottan vakmerő megközelítés volt, különösen 1955, a szovjet-orosz reformvonal átmeneti visszaszorulása összefüggésében, és különösen a többi „testvérország” rosszallását kiváltva. A jugoszláv kísérlettel való kokettálás az 1955-ben az Ausztriából történt szovjet kivonulás ellensúlyozására létesített Varsói Szerződés szabta kereteket feszegette.

Utólag törvényszerűnek mondható, hogy miután a kritika szelleme kiszabadult a pártközponti folyosók palackjából és a nyilvánosság jelentős részét is elérte, mi több a hatalomgyakorlás több központi szerve, így a pártlap és a kormányzati apparátus az „elhajlók” kezébe került, az 1955. évi visszarendezési kísérlet – Nagy Imre eltávolítása – csak súlyosbította a helyzetet. A leleplezett bálványhoz már nincs visszatérés. Az „egészséges erők” számára katasztrofálisan rossz időpontban történt az SZKP XX. kongresszusa 1956 februárjában. Nyikita Hruscsov belső hatalmi célokat szolgáló, Sztálint, a népek nagy tanítóját bűnözőként bemutató beszéde destabilizálta a Rákosi-csoportot. Különösen Rajk László, koncepciós perben kivégzett belügyminiszter 1956. júniusi újratemetése vált társadalomlélektani fordulóponttá. Megmutatkozott, hogy Rákosiék nem urai a helyzetnek többé, de – megszálló csapati ellenére

⁴ A koncepciós perekre igazolja részleteiben (*Gereben, 2000, 7. fejezet*).

– Moszkva sem tudja kézbe venni a folyamatokat. Amikor pedig 1956 októberében Rákosi leghűbb tettestársának, Gerő Ernőnek adta át a hatalmat (vagyis úgy ment, hogy maradt), ez *spontán népfelkelésre vezetett*.⁵

Ez katartikus, *meghatározó élménnyé* vált, mind a későbbi győzők, mind a legyőzöttek számára. Kitűnt ugyanis: *egy totális rendszer 12 óra alatt nyom nélkül eltűnhet a föld színéről*. Ha egyszer megtörténhetett, nincs garancia arra, hogy máskor nem ismétlődhet meg.

1945-1989 között sehol másutt nem omlott össze az egypárti diktatúra. Lengyelországban 1980-81-ben meggyengült, de az a tény, hogy a lengyel hadsereg „önerőből úrrá lett a válságon” az 1981. december 31-i hadiállapot kihirdetésével, önmagában bizonyította, hogy a rendszeregész intakt maradt. Hasonlóképp 1968-ban Csehszlovákiában a kommunista párt állt az átalakulás élére, amelynek céljai közt nem szerepelt se a magántulajdon, se a pártversenyen alapuló demokrácia. Mindez utólag is indokolja, hogy a Kádár-korszak egésze *ehhez az egyszeri nagy eseményhez való ambivalens viszony összefüggésében értelmezte magát és tetteit*, beleértve a gazdasági és politikai mozgástér, valamint a kényszerhelyzet ügyét is.

A három évtizedes elhallgatás, majd a következő évtized visszatérő politikai kisajátítási kísérleteinek okán érdemes röviden kiemelni 1956 természetét, amit röviden a *kis októberi szocialista forradalomként* összegezhethetünk. A forradalom fő követelései, így a semlegesség, a korlátozott pártpluralizmus és különösen a munkástanácsok megalakítása klasszikus szociáldemokrata, baloldali törekvéseket jelenített meg. A tévesítés elutasítása Jugoszláviában és Lengyelországban is megfigyelhető volt, sőt 1945-47 között a Magyar Kommunista Párt is a kolhozosítás ellen agitált. Ez – a harmincas évek éhínségeit és a szovjet agrárgazdaság évtizedes katasztrofális teljesítményét ismerve – inkább realista, önérdékű, semmint szovjetellenes törekvésként volt értelmezhető. Érdemes felidézni, hogy a forradalmi napokban az 1945-48 közti koalíció – törvényesen sosem felszámolt – új életre lehelése történt. A Mindszenty hercegprímás képviselte, ezen kívül álló, konzervatív, legitimista álláspont *gyakorlati értelemben nem tudott erőközponttá szerveződni* a mártír bíboros négy napi szabadsága idején.

Az előadottak semmiképp sem kicsinyítik a szabadságharc jelentőségét. Inkább arra a párhuzamra utalnak, ami 1968 Prágáját, 1956, 1980-81 Varsóját is jellemezte, nevezetesen a *geopolitikai adottságok figyelembe vételére*. A kor közszereplői számára nem volt kétséges az ezen írás elején vázolt nemzetközi beágyazottság. Ezért – valamint a korszellemet követve – sehol nem törekedtek például NATO-tagságra, privatizálásra vagy korlátozásmentes, szabadversenyos pártpluralizmusra (amire az 1989. évi magyar népszavazást követően született meg az első konkrét példa).

Ha az első magyar sajátosság a totális rendszer összeomlásának ténye volt, a *második* – ehhez kötődően – *a forradalmi tapasztalat feldolgozásának módját* jelenti. A kommunista rendszerekre a Bourbonok gondolkodásmódja a jellemző, s ez Lenintől Teng Hsziao-pingig érvényes volt. A magyar párhuzam szempontjából különösen fontos a lengyel, a jugoszláv és a cseh eset. Sem a Gomulka-korszakban (1956-70), sem az ezt követő Gierke-rezsim alatt (1971-1980), de a Jaruzelski-féle katonai reformdiktatúra (1981-89) idején sem kezdtek párbeszédet a legyőzöttekkel. Jugoszláviában Tito marsall sem tett engedményeket a legyőzötteknek, sem 1951-ben, sem 1965-ben, sem 1972-ben, sem 1984-ben. És persze dr. Husák Csehszlovákiája is maga volt a dermedt helybenjárás, az 1971 őszére kialakult viszonyok az összeomlásig nem változtak.

Ehhez képest *figyelmet és magyarázatot érdemel* a kádári gyakorlat. Ez – az összeomlás traumájára reagálva – a fokozatos megbékélést kereste a maga szempontjai szerinti igazságtétel ellenében, amint a Bibliából kölcsönzött „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó megjelenítette.

A vezetés – különböző intenzitással – megpróbált a koalíciós időkre emlékeztető gyengített változatban teret adni prominens nem-kommunista személyiségeknek, akik közt olyan emblemikus

⁵ Az 1956 után három évtizeden át gyártott propagandakiadványok egyikében sem sikerült hittel érdemlően igazolni az előre eltervezettség és a kívülről irányítottság mítoszát.

alakok is szerepeltek, mint az 1946-ban elhurcolt Kovács Béla, aki képviselőséget vállalt, vagy a keresztény és nemzeti elkötelezettséget már a háború előtti időszakban egyértelművé tett Kodály Zoltán. A diktatúrákra jellemző – párhuzamos – megfélemlítő intézkedések és megtorlások inkább a normalitást, az engedmények az „elhajlást” jelentették meg.

Ideológikus értelemben az elhajlások már azzal megkezdődtek, hogy a Nagy Imre-kormány intézkedéseinek *nem mindegyikét vonták vissza*. A államvédelmi hatóságot ugyanúgy nem állították helyre, mint az 50-es évtized elején közel egymillió embert érintő besúgóhálózatot, a magánélet kicsinyes figyelését vagy a kötelező beszolgáltatást. Ez utóbbi hadigazdálkodási elem megszüntetése minden más – később neki tulajdonított – „nagyjelentőségű” intézkedésnél nagyobb szerepet játszott a magyar mezőgazdaság viszonylag jó teljesítményében, a élelmiszer-ellátás más tervgazdaságokhoz képes kiegyensúlyozott voltában. Utóbbit elősegítette a reális árak kialakítását célzó központi árpolitikai gyakorlat is.

Részletes elemzések (*Antal 1982; Berend 1983:33-122; Pető 1987*) levéltári források alapján bemutatták, hogy a szovjet beavatkozást követően még nem dőlt el, hogy mekkora pluralizmust tűnnek a politika és a gazdaság területén. Utóbbi részeként elméletileg és államigazgatási javaslatként is körvonalazódott az a gazdasági modell, aminek a kezdeményei Nagy Imre környezetében fogalmazódtak meg, s amely végül 1966-ban vált elfogadottá. 1957-ben – döntően a szovjet-kínai-jugoszláv viták és szakítások alapján – nálunk is egy növekedésértető politika indult el, 1958-tól a téveszesítéssel és túlhajszolt nehézipari tervekkel. Ebben nem volt helye a piacosításnak. Ugyanakkor a nyilvánvalóan önkényes politika összeomlását követően, 1964-től, a fizetésképtelenség árnyékában már *nem kellett a nulláról indulni* akkor, amikor egy „megvalósítható szocialista piacgazdaság” megoldásait keresték.

Különösen e „szocialista választás”, azaz a szovjet minta másolásának ismételt kudarcát követően az engedmények politikája kerekedett felül. *A megegyezést az „ellenséggel”, az „ellenforradalmárokkal” is keresték*. Ebben kiemelt helye volt az 1962-63. évi amnesztiának, az egykori forradalmárok és hozzátartozók zaklatása enyhülésének, a fokozatos kulturális nyitásnak, az 1965-től a politikailag semleges állampolgárok számára megnyíló utazási szabadságnak. A magyar külpolitika bátor kezdeményezéseket is tett: ennek keretében létrejött a részleges megállapodás a Vatikánnal – 1964-ben –, majd három évvel később, még a német alapszerződést megelőzően (azaz szovjet jóváhagyás nélkül) diplomáciai kapcsolatokra léptünk a Német Szövetségi Köztársasággal. Felső szintű tárgyalási stádiumban volt a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez, az IMF-hez és a Világbankhoz való csatlakozás ügye, amire 1967-ben már kis híján sor is került. Kapcsolatot kerestek az emigrációval, s olyan demonstratív lépések, mint az 1944-ben eltávozott Páger Antal diadalmas hazatérése üzenetértékűek voltak. A különféle szakértői bizottságokban rendre meghívtak korábban szociáldemokrata vagy kigazda színekben ismertté vált embereket, a gazdaságban Wilcsek Jenőtől Varga Istvánon és Bognár Józsefen át Nyers Rezsőig.

A kis szabadságok növekedése, a kiegyensúlyozott élelmiszerellátás, a kulturális nyitás és a többi kis lépés együttesen alkotta azt a gulyáskommunizmust, ami a makrorendszer szintjén és világnézetileg nem nagy ügy, de az országban élő milliók számára elviselhető, a többi ország polgárai által nyíltan irigyelt elrendezéssé vált. Történeti értelemben aligha kérdéses, hogy *az engedmények stabilizálták a rendszert*. S miközben fellazították konzisztenciáját, ezzel nem bukását hozták közelebb, hanem élethelehetőségeit nyújtották el.

Harmadik sajátosságként említhetjük az engedmények politikájának általánosításával létrejött sajátos helyzetet. Ebben a kommunista párt végső fokon már *nem a marxizmus-leninizmus diadalmas eszméivel*, hanem pragmatizmusával és a közemberek számára érzékelhető *konkrét kis javulásokkal* legitímálta önmön hatalmát. Az íratlan társadalmi szerződés úgy szólt, hogy a párt vezető szerepe és a szovjet alárendeltség érinthetetlen, sőt tárgyalhatatlan, másba viszont a párt és az államvédelem rendszerint ⁶ nem szól bele.

⁶ Kivételek mindig voltak, különösen külső hatalom által irányított – és ezért rettegett – és ezért katolikus egyház különféle csoportjai, a különféle újbaldaloi kezdeményezések, valamint a határon túli magyarság ügyét felvetők és a szabadságjogokért küzdő demokratikus ellenzék körében, valamint „csak úgy” példa statuálásként, véletlenszerűen ésvagy megfélemlítésből is.

Ez különösen gazdasági téren fokozatos, tartós és modellértékű eltávolodást eredményezhetett a szovjet modelltől. 1968-ban megszüntették a kötelező tervutasításokat, majd a következő időszakban az anyagi-műszaki ellátás, azaz a kiutalások rendszerét. Ezáltal a vállalatok mind termelési (ouput), mind beszerzési (input) oldalról felszabadultak a hierarchikus függésből. Ez persze terhes szabadság volt, amennyiben a vállalatvezetőket többé már nem védte se a párt, se az utasítás, oda lettek lökve a konkrét problémák tengerébe. Ezzel *megszűntek kinevezett párhivatalnokok – és – katonák lenni*, sikermércéjüké a számtalan – többnyire előre leírhatatlan – feladattal való eredményes megbirkózás vált. Ez a vezetőket – főleg az importkorlátozások időszakában, a 80-as évek elején – kimondottan innovatív magatartásformákra kényszerítette (Laki 1983). Ebből következően a vállalat sem volt egyszerűen a hierarchia meghosszabbított nyulványa, hanem fokozatosan és egyre inkább a termelési tényezőket kombináló egység, azaz *vállalkozássá nőtte ki magát*. Ez a folyamat nem az új gazdasági mechanizmus tervezeteiből következett – bár utóbb szerették így beállítani –, hanem inkább a különféle rögtönzött és inkonzisztens reformlépések *szándékolatlan melléktermékeként*. Ezzel együtt ez végső fokon fontosabbnak bizonyult, mint a tervezett reformok megvalósulása vagy megghiúsulása, ami a korabeli közgazdasági elemzések egyik kedvenc témája volt.

Az említett folyamat kiteljesedéseként a hivatalosság előbb szemet hunyt a második gazdaság (Gábor – Galasi 1981) terjedése felett, majd az 1982. évi törvényekkel még támogatta is ezek egy részét, a vállalati és a gazdasági munkaközösségeket, az állami tőkével történő fuszást. A második gazdaság eltűrésével természetesen második társadalom, második nyilvánosság és *második kvázi-hivatalos*, mindenesetre *érvényes normarendszer* jött létre. Ez nemcsak hogy nem esett egybe a hivatalossal, hanem annak esetenként épp ellentéte volt, részint pozitív értelemben (pl. repülőegyetemek), részint negatív értelemben (szabály- és normatagadó infantilis magatartásnormák és magánszféra kultusza). Ez a folyamat a 60-as években indult, a 70-es évtizedben tömegessé, a 80-asban meghatározóvá vált. Egyfelől megjelent ebben a formális intézményrendszer eróziója és egy informális intézményrendszerrel történő felváltódása, másfelől viszont *stabilizálta is a fennálló viszonyokat*. Politikai értelemben azért, mert aki heti 65 órát dolgozik (ennyi volt a tényleges munkaidő, miközben hivatalosan 40 órára csökkent), nos az nem fog szamizdatozni, gyűlesezni, „hőbörögni”, azaz tartósan pacifikálva van. Gazdasági értelemben azért, mert a többletmunka és a kiskapuk teremtette többletjövedelem *elfedte az államilag szervezett*, nagy cégek és intézmények tevékenységének kétségbeejtő gyengeségét. Az 1984-87 közt megkészsereződött adósságnak mind a ténye, mind az összege Németh Miklós emlékezetes 1990. februári országközi bejelentéséig szigorú államtitkot képezett, így a köztudatot aligha határozhatta meg. Jórészt épp ezért minősült át a 90-es évek hirtelen megrázkódtatásaiból visszapillantva „boldog békeidőkké” a Kádár-korszak utolsó évtizede.

A magyar modell *negyedik sajátossága az 1980-81. évi adósságválságra adott tipikus válaszból következett*. Amikor a 80-as évtized végére kipukkadt a magas olajárak és az olcsó nyugati hitelek, no meg a „szovjet piac mindent felvesz” kényelme által felfújtt gazdasági lufi, egymás után jelentették fizetéseképtelenségüket a béketábor országai: Bulgária, Románia, Lengyelország és informálisan a Szovjetunió is. Kelet-Németországot a belnémet kapcsolatok párnája óvta meg a nagy zuhanástól, míg Magyarország 1979-től erőteljes *fizetésimérleg-kiigazító és reformlépésekkel* próbált segíteni önmagán.

A tervgazdaság klasszikus modelljéhez az illik, hogy a külső fizetési válságra központosítással és a külkapcsolatok leépítésével válaszol. Ez a a fent említett öt ország esetére érvényesült. Magyarország esetében azonban sajátos kettősség érvényesült. Egyfelől 1979-82 előtt nálunk is létrejött a formális hatalommegosztást maga alá gyűrő kézivezérlési rendszer Marjai József miniszterelnök-helyettes és Fekete János jegybanki alelnök irányításával. Ugyanakkor e megoldások kritikájaként fokozatosan egy átfogó, piaci jellegű reformkoncepció bontakozott ki és nyert hivatalos szentesítést 1984 áprilisában (Csaba, 1984). Ez utóbbi lényege szerint a nemzetközi pénzügyi szervezetek tanácsát és a piaci logikát követte, azaz liberalizálást és külgazdasági nyitást szorgalmazott, bankreformot és tulajdoni decentralizációt, azaz *piaci irányú kibontakozást*.

1985 és 1988 között Magyarországon olyan ütemű és jellegű átalakulásokra került sor, amelyek összességében elvezettek a piaci szocialista modell legszélső határához. A változások a következőkben összegezhetők.

a) Az állami tulajdont az 1985-ben megválasztott vállalati tanácsokra decentralizálták. Az ily módon megerősödött menedzsment egyre erősebb pozíciókba került az államigazgatással és főleg a pártszervekkel szemben. Központi állami tulajdonos nem is maradt, s ez a helyzet csábított az informálisan már birtokolt rendelkezési jog tulajdonjoggá váltására, azaz a spontán privatizálásra. Mindenesetre a szabad választások utáni kormány semmiképp sem rendelkezett a tulajdonával úgy, mint mondjuk a Treuhandanstalt a kelet-német állami vagyonnal vagy a cseh privatizációs ügynökség az ottani állami cégekkel.

b) Az ár- és bérrendszert fokozatosan, több mint 90 %-ban felszabadították, legalábbis a kereskedelembe kerülő javak körében. Így Magyarországon nem jött létre kínzó áruhiány, mint a korabeli Szovjetunióban. Ott ez bányászsztrájkokhoz, régióközi sztrájkbizottságok és engedélyezett ellenzéki mozgalmak kialakulásához vezetett 1989-90-ben. Ugyanezt másik oldalról megfogalmazva nem volt olyan pénztöbblet (monetary overhang), amit „sokterápiával”, azaz egyszeri radikális intézkedéssel kellett volna semlegesíteni. Így a magyar piacgazdasági átmenet társadalmilag sokkal kevésbé volt költséges, mint a lengyel, a délszláv vagy az orosz.

c) Az 1989. január 1-jével megindult hároméves liberalizációs program megszüntette a külkereskedelmi és a devizamonopóliumot, felszabadította az árupiacokat. Ezzel lehetetlenné vált bármiféle, állami vezérlésen nyugvó gazdasági szerkezetátalakítás. Az első szabadon választott kormányt etatistának bélyegző korabeli kritikák ezért nem voltak megalapozottak.

d) Az előadottakból belátható és szükségképp következett a tőkeallokáció piaci intézményeinek, az áru- és értéktőzsdének, illetve a kereskedelmi bankrendszernek az igénye. Utóbbinak a kereteit már az 1987. évi bankreform létrehozta, de azután a budapesti értéktőzsde 1989. októberi megnyitásával nyilvánvalóvá vált, hogy *a beruházások elosztása többé nem lehet állami kézben*. A korabeli érvek meggyőzően bizonyították, hogy a tőkepiac bevezetése nélkül évtizedes visszaesésre kellett volna számítani, mert a régi rendszer felélte tartalékait (*Kardos-Vértés 1990*). Az említett felismeréseket törvénykezési és intézményi gyakorlattá alakító lépésekre még az első szabad választás előtt került sor.

Ezzel eljutottunk a magyar modell életének végpontjához, s egyben a piacgazdasághoz vezető út *ötödik sajátosságához*. Eszerint Magyarországon a rendszerváltozás *nem geopolitikai fordulatokból*, hanem alapvetően a belső fejlődés dinamikájából következett. Részben épp ezért „nem tetszettünk forradalmat csinálni” (*Antall József*), hanem tárgyalásos, békés hatalomátadásra került sor. Ez egyfelől bizonyára sok erőszakot és vérrontást előzött meg, ami a 20. századi magyar történelem ismeretében aligha túlbecsülhetően önérték. Másfelől ez a megoldás eleve kizárta a teljesen más logikán alapuló utólagos igazságtételi törekvéseket (utóbbiról átfogóan ld. *Zétényi 1999*). A kompromisszum lényege – mint az Alkotmánybíróság 1993. évi ítélete is alátámasztja – az, hogy – háborús bűn kivételével – nem vethető fel a politikai felelősség kérdése. Ez nem csupán a mai alkotmány létrehozásában tevékenyen közreműködő utódpartra, hanem valamennyi korábbi közszereplőre vonatkozik. Így pedig a rendszerváltozás sokhelyütt bizony csak „kihalási sorrendben” tudott megvalósulni, s 1990 májusában hiányzott a megrázó, katartikus élmény.

Érdemes itt kiemelni, hogy a magyar átmenetnek ezt az *evolútív* vonását *téves „gradualizmusként”* azaz tudatosan és több évre elnyújtva vállalt *fokozatosságként* értelmezni, ahogy az egy évtizeden át a nemzetközi tranzitológiai irodalomban bevett volt. A spontán átalakulás a fogalmi ellentéte a változtatások csöpögtetett adagolásának, amit a gradualizmus jelent. Utóbbinak hívei szerint az lehet(ett volna) a vonzereje, hogy egy egészében amúgysem ellenőrizhető és mederben tartható minőségi átalakulásban legalább az előre látható és elkerülhető társadalmi költségeket minimalizálják, anélkül azonban, hogy a piaci rend konzisztenciáját és a piactól várható többleteredményt veszélyeztetnék (*Kloten 1993:128-130*). Magyarországon ezzel szemben a spontán elemek túlsúlya az 1987 utáni időszak egészében jól dokumentálható.

Miként vonhatjuk meg a magyar modell *mérlegét*? A magyar modell az akkoriban általánosnak mondható irányított gazdaságból indult a 40-es években és a 90-es évek közepére tipikusnak mondható európai típusú piacgazdaságba torkollott. A sajátosságok tehát *főleg a köztes időszakban* érvényesültek, amelyeket a jelen áttekintés tárgyát képező időszakban végig domináns szovjet birodalmi rendszer *alapvariánsával szemben juttattak* érvényre, méghozzá úgy, hogy *a rendszer-egész 1989-ben még egyértelműen fennállt.*⁷

1. A magyar modell fennállásának egész szakaszában egyfajta határértékként létezett. Egyfelől olyan értelemben, hogy a szovjet birodalmi rendszeren belül nem túrtek meg radikálisabb megoldásokat. Ez 1956-ban, 1968-ban és 1981-ben egyértelművé vált. A modell kettős kihívásnak próbált megfelelni: a meghatározó nemzetközi környezet és a hazai viszonyok közt egyensúlyozott. A nemzetközi viszonyok közt egyre nagyobb jelentőségűvé vált a nem szovjet környezet, amit az eladósodás a függőségig erősített. A belső viszonyok közt egyre kiterjedtebbé vált az a második gazdaság és második társadalom, ami eleve nem a hierarchia jelzéseit követte. De – különösen a 80-as évek reformjaival – magának a rendszeralkotó „fősodornak” a decentralizálódása is megindult.

Míndez azt jelenti, hogy a belső fejlődés a politikai rendszer egyosztátú, monoarchikus felépítését kérdőjelezte meg. Ugyanez a gazdaságban még határozottabbá vált: a 80-as évek tűzoltó intézkedéseinek kétarcúsága szembeötlő. Ugyanazon részleges liberalizációs lépések, amelyek rövid távon teljesítménytöbbletet hoztak és lefegyvereztek, *hosszabb távon aláásták a formális intézményrendszer* egészének komolyságát és így *működőképességét is*. A rendszer szétzilálódott. Innovációs, növekedési teljesítményeit és kilátásait a korabeli általános értékelés szerint elveszítette. Senki sem hihette – az MSZMP sztálinista szárnyán sem –, hogy a rendszer megőrzésével inkább hatalmon lehet maradni, több jólétet lehet elérni, mint megváltoztatásával. A távlatvesztés perdöntőnek bizonyult a napi válságokkal és a rész-feszültségekkel szemben.

Ugyanakkor a szocialista reformok *is határukhoz értek*. Amikor a tőkekollekciót a piacra bízzák, az már a Keynes- és Tinbergen-féle megjavított kapitalizmus-felfogásnál is radikálisabban piaci alternatíva. Amikor megszűnik a külkereskedelmi és a devizamonopólium, a belföldi teljesítmény és a jövedelmezőség, de a jövedelmi pozíció is a külvilág kontrollja alá kerül. Ettől kezdve nincs visszaút, csak a kínai módon, a Tienanmen-téri vérengzés útján, ahogy arra épp Gorbacsov látogatását követően került sor 1989 júniusában. Mivel nálunk *nem volt olyan erő, amely ily módon beavatkozhatott volna*, se külső, se belső, a rendszer órája betelt. Saját reformjai túlvezettek a rendszert meghatározó *immanens határon*: rendszerváltozás következett be, míg Kína a maga piacosodását a pártbürokrácia kontrollja alatt kívánta és tudta is tartani, (ha nem is minden részletében, de alapvetően sikerrel; részletesebben Csaba 1996).

2. A magyar átalakulást jellemző evolutív elv azt jelentette, hogy a folyamatban nem juthatott érvényre számottevő *koherencia*. Ez pedig azt jelenti, hogy sem a reformszocialista időszakban, sem a rendszerváltozás első évtizedében *nem jött létre nemzetközi mércével mérve kiemelkedő teljesítmény*: az 1989-es egy főre jutó bruttó hazai termék szintjét csak 1999-re, egy évtized múltán sikerült elérni. Magyarország – a fordulat idején kialakult elterjedt várakozások ellenében – nem tudott új Hong-Kong, Szingapúr vagy Írország lenni, az átalakulás csak mérsékelt sikertörténet. Ez fordítva: a reformszocialista időszak is csak a szovjet modell hagyományos vonásait megőrzött országok, például Ukrajna, Moldova vagy Románia teljesítményéhez képest meggyőző. Ez a teljesítményhiány jelentős mértékben megmagyarázza, hogy a hazai átlagpolgár, akinek egy főre jutó fogyasztási szintje még mindig elmarad a Kádár-korszak utolsó „békeévének” szintjétől, többnyire elégedetlen az átalakulást megalapozó, majd vezénylő kormányok teljesítményével is. Hasonlóképpen a régi és az új elemek együttélése, a fejlődés erőteljes pályafüggése megmagyarázza azt, hogy a végbement változások miért nem javítottak annyit a reál teljesítményen és így az életviszonyokon, mint ahogy honfitársaink többnyire elvárták volna.

⁷ A rendszer felbomlásának okairól és körülményeiről részletesen ld. Csaba (1994).

3. A fejlődés evolutív jellege és az ebből fakadó tárgyalásos átmenet miatt Magyarországon – Cseh- és Lengyelországtól vagy Kelet-Németországtól eltérően – a rendszerváltozás *nem jelentett* vízválasztót, minőségi ugrást, az *emberek mindennapi életét gyökeresen átrendező töréspontot*. Ez egyfelől azt jelentette, hogy az átalakulás népszerű elemei – Nagy Imre újratemetésétől az új alkotmány kihirdetésén át a munkásörtség és az ellenőrzött választások megszüntetéséig – túlnyomórészt még a fordulatot megelőzően történtek meg. Az új, szabadon választott kormány számára maradt viszont a népszerűtlen feladatok jó része. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy sem a közgazdász és politológus szakmában, sem pedig a közvéleményben *nem volt semmi alapja a sokkterápiának, a múlttal történő radikális szakítást megjelenítő irányzatoknak és megoldási javaslatoknak*. Ha valaki ebben kételkedett volna, az 1990. októberi taxisblokádnál, ami már az alig öt hónapja regnáló új kormány ellen robbant ki, egyértelműen bebizonyította ezt. Vérontás nélkül, de – 1956-ot idézően – spontán határozottsággal emlékeztették a hatalmon levőket arra, hogy a törvényhozási többség még nem elégséges feltétele a társadalmi párbeszéd mellőzésének. Ez pedig – természete szerint – konzervatív, fontolva haladó, a szerzett jogokat kevésbé érintő, a megszokottat csak lassan átrendező gyakorlatot tett lehetővé. S amikor 1995-ben a Bokros-csomaggal egy háromnegyedes többség próbált szakítani e megkötöttséggel, az Alkotmánybíróság állta útját. A kis lépések politikája maradt az egyetlen járható út, akkor is, ha a számlát az e politikát normává emelő gyulyáskommunizmusért kell állni, s ha e számla lassabban kiegyenlítve természetesen magasabbnak is bizonyult (*Kornai 1996.*). Szép példája ez annak, hogy a történelem nem annyira az élet tanítómestere, mint a máig érő múlt.

4. Az a felismerés, hogy 1988-ra kiderült: az egyes részterületekre szorító reformok nem elégségesek a megoldáshoz, nem kevesebbet jelentettek, hogy az akkora kialakult *válsághelyzet sokrétűbb és mélyebb is volt, mint amire a nemzetközi pénzügyi szervezetek kiigazítási programjai és „strukturális reformjai” gyógyírként szolgálhattak (volna)*. A fizetési mérleget természetesen egyensúlyban kell tartani, és az államháztartás egyensúlyának megalapozása sem kerülhető el. Az azonban súlyos félreértés, ha valaki a posztkommunista átalakulás feladatrendszerét az előzőekre szűkíti le. A sokrétűbb krízis kezelése valószínűleg legalább egy nemzedéknyi időt igényel, hisz a társadalmi és gazdasági elrendezés egésze – totalitása – átalakul. Ez pedig a formális intézményeknél évtizedes, az informális intézményeknél nemzedéknyi átfutási időt igényel. Ez pedig nyilván olyan felismerés, amit egyetlen politikai erő sem (mer) képviselni, hisz szerepük szerint ők a „megfelelő embert megfelelő helyre” érvelni élnek (e minőségben magukat ajánlva). A *népszerűség* és az országnak való *használás szempontja élesen elvált*. Minél rejtettebb és mélyebben fekvő hibák kijavítására kerítenek sort, annál erőteljesebb ez a hatás. A nagy társadalmi elosztó rendszerek, mint a nyugdíj vagy az egészségügy esetében ez különösen így van, ezért az átalakulás első évtizede épp e területeket érintette legkevésbé.

5. Az előadottakból belátható a magyar átalakulás egyik nagy ellentmondása. Míg az elemi közgazdasági elmélet szerint a különféle torzítások – ármegkötés, téves allokáció, elzárkózás, teljesítményellenőztönözöttség – felszámolása azon nyomban jólétnövelő hatást vált ki, méghozzá feltétlenül, nálunk a válság sokdimenziós és több tekintetben késleltetett megjelenése azzal járt, hogy a helyes gazdaságpolitika előbb rombolt és csak utána tudott építeni (*Kádár 1990; Kornai 1993*). Nem volt elkerülhető a tömeges munkanélküliség, a termelés visszaesése, egyes iparágak megszünte, az infláció átmeneti meglódulása. S ha nem is gondolhatjuk azt, hogy minél rosszabb, annál jobb, az említett folyamat felerősítette a rendszerváltozás lényegéből is adódó értékrendi elbizonytalanodást, némely esetben válságot.

Ezzel újabb ellentmondáshoz jutottunk. Míg a demokrácia lényege az érdekek intézményes képviselése, a gazdaság eredményességéhez olyan gazdaságpolitikára van szükség, amely viszonylag védett az érdekképviselési elemektől, távlatos és az összesség szempontját képviseli, mert csak így tud tartós és koherens lenni.⁸

⁸ Ez persze a közjó és a képviselő ellentmondásos viszonyrendszerét jeleníti meg minden liberális demokráciában. A hazai vitáról összegzően és a fentiek elméleti háttéréről ld. Kis (1998).

6. Végeredményben érdemes feltenni azt a kérdést, *miként értékelhetjük egészében azt a történelmi kitérőt*, amit 1945-89 között, a hadigazdaságtól a piacgazdaságig vezető úton a magyar modell jelentett. Az összkép ellentmondásos. Láttuk, hogy bár mennyiségi módszerekkel nem mindig igazolható, a magyarországi életviszonyok a korszak jelentős részében élehetőbbeknek bizonyultak, mint a béketábor más országainak viszonyai. A lassú, „kúszó” reformok eszkalálódása lehetővé tette, hogy az átalakulás ne oly romboló módon menjen végbe, mint a szovjet birodalmi központban, vagy éppen a délszláv államalakulat szétesésének évtizedes vergődéstörténetében. *Létrejöttek és széles körben elterjedtek a piacgazdaságra jellemző, ahhoz szükséges készségek*, a bankrendszerrel az agrárgazdaságon át a vállalkozásokig és a beruházásokról döntő háztartásokig. Ez alapvető és sokkal fontosabb a piac működőképessége szempontjából, mint az, hogy a tudomány csúcsteljesítményei milyenek (Hayek 1996). Ilyen értelemben – jórészt a szándékolt reformlépések milyenségétől függetlenül – létrejött a modern piacgazdaságot megalapozó humán és intézményi infrastruktúra is.

Ugyanakkor szembevetnők a *gyenge pontok*. Az ország eladósodottsága kritikus mértéket ért el: 1989-ben 20 milliárd dollár adóssággal 6 milliárd dollár bevétel és kb. 3 milliárd dollár kereskedelmi deficit állt szemben. Az új kormány megalakulásakor a Nemzeti Bank operatív – azonnal mozgósítható – tartalékai 8 napi behozatal fedezésére voltak elégségesek, ami csödközeli állapot és a legszegényebb fejlődő és posztkommunista államok teljesítmény-mutatóit idézi. Az adósságteher az 1989-96 közötti időszak egész gazdaságfejlődési pályáját és gazdaságpolitikáját meghatározó módon kényszerpályára terelte.

A gazdaság teljesítményét a közgazdasági elemzés a *kvázi-fejlettség* terminusával írta le (Jánosy 1969), ami azt jelenti, hogy a modern társadalmakat idéző gazdasági szerkezet elmaradt, teljesítményhiányos tartalmat jelenített meg. Igaz ez a gazdaságra is, amelynek exportbevételén mért teljesítménye a 80-as évtized egészében stagnált, és igaz ez a szélesebb, társadalmi értelemben is. Itt az urbanizáció és az iparosodás makrotrendjei a versenyképes és fejlett társadalmakat jellemző magatartásformák hiányával és az anómikus jelenségek – így az öngyilkosság, az alkoholizmus, a családok szétesése, a deviáns magatartásformák terjedése és hasonlók – megszorodásával, a hosszabb távú fejlődést fenyegető népességfogyasztással társultak (Andorka 1992).

Nem kevésbé kétértelmű a nemzetközi teljesítmény sem. Ha a kivitel versenyképessége jobb is volt a korabeli cseh vagy keletnémet mutatóknál, az ország más összehasonlításban lemaradt. Az 1938-ban a magyar szint felét felmutató Spanyolország egy főre jutó jövedelme kétszeresére nőtt a magyarénak 1989-re. A 40-es évek végén még éhínséggel küzdő Görögország fejlettségi szintje is közel kétszeresen haladta meg a szocialista modernizációs kísérleten átesett Magyarországot. És ekkor a valódi sikertörténetekről, Szingapúrról, Hong Kongról, Finnországról és Írországról még szót sem ejtettünk.

Hivatkozások

Andorka Rudolf (1992): *Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940-1990. Statisztikai Szemle, 70. évf., 4-5. szám, 301-323. old.*

Antal László (1982): *Gazdaságirányítási rendszerünk fejlődésének történelmi útja. In: VASS Henrik, szerk.: Válság és megújulás. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.*

Ausch Sándor (1958): *Az 1945-48. évi infláció és stabilizáció. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.*

Bara Zoltán – Szabó Katalin, szerk. (2000): *Gazdasági intézmények, országok, rendszerek. Budapest: Aula Kiadó.*

Bauer Tamás (1983): *The Hungarian alternative to Soviettype planning. The Journal of Comparative Economics, 7.évf., 3. szám, 304-316. old.*

Berend T. Iván (1964): *Újjáépítés és nagytőke elleni harc Magyarországon. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.*

- Berend T. Iván (1983): *Gazdasági útkeresés, 1956-1965*. Budapest: Magvető Könyvkiadó (Nemzet és emlékezet sorozat).
- Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Csaba László (1984): *A magyar gazdasági reform dilemmái*. Jogtudományi Közlöny, új folyam, 39. évf., 7. szám.
- Csaba László (1994): *Az összeomlás forgatókönyvei*. Budapest: Figyelő Kiadó Rt. – (újranyomva 1995-ben).
- Csaba László (1996): *A kínai és a kelet-európai reformfolyamat összehasonlítása*. Európai Szemle, 7. évf., 3. szám, 67-85. old.
- Csikós-Nagy Béla (1995): *Gazdaságpolitikai elképzelések a második világháború utánra*. Magyar Tudomány, új folyam, 41. kötet, 2. szám.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A második gazdaság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gereben Ágnes (2000): *Antiszemitizmus a Szovjetunióban*. Budapest: Polg-Art Kiadó.
- Hayek, Friedrich A.von (1945) (1996): *A tudás társadalmi hasznosítása*. In: uő: *Piac és szabadság*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 241-252. old.
- Jánossy Ferenc (1969): *Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja*. Közgazdasági Szemle, 14. évf., 7-8. szám, 806-829. old.
- Kádár Béla (1990): *A hagyaték*. Külgazdaság, 34. évf., 5. szám, 4-16. old.
- Kardos Péter – Vértés András (1990): *Körforgás*. Külgazdaság, 34. évf., 5. szám, 30-37. old.
- Kis János (1998): *Közjő és honpolgári erény*. Világosság, 39. évf., 2. szám, 36-53. old.
- Kloten, Norbert (1993): *The Time Dimension of the Transition of Economic Systems*. In: Wagener, Hans-Jürgen, szer.: *On the Theory and Policy of Systemic Change*. Heidelberg – New York: Physica Verlag, 121-134. old.
- Kornai János (1993a): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Rt.
- Kornai János (1993b): *Transzformációs visszaesés*. Közgazdasági Szemle, 40. évf., 7-8. szám, 569-599. old.
- Kornai János (1996): *Fizetjük a számlát*. Megjelent: uő: *Vergődés és remény*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 227-305. old.
- Laki Mihály (1984): *Kényszerített innováció*. Szociológia, 3-4. szám.
- Lengyel László (1994): *Két gazdász portréja*. Megjelent in: uő: *Korunkba zárva*. Budapest: a 2000 és a Pénzügykutató Rt. közös kiadása, 119-155. old.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története (1945-85)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Pető Iván (1987): *A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén*. Medvetánc, 4. szám.
- Romsics Ignác (1999): *Magyarország a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szamuely László (1998): *A szovjet tervgazdasági modell átvétele és eróziója Magyarországon a hazai közgazdaságtudomány tükrében (1945-1970)*. Megjelent in: Szamuely László – Csaba László: *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Budapest: a Közgazdasági Szemle Alapítvány kiadása, 17-74. old.
- Valuch Tibor (2000): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Könyvkiadó.
- Wagner, Hans-Jürgen, szerk. (1998): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. London, Routledge.
- Zétényi Zsolt (1999): *Néhány adalék az „igazságtétel” kérdéséhez*. Valóság, 42. évf., 11. szám, 59-79. old.